

“Надзвичайщина” та селянський опір в Україні (кінець 1920-х рр.)

Політика радянської влади в українському селі в кінці 1920 – початку 1930-х рр., незважаючи на публікацію значної кількості наукових праць і сьогодні залишається однією з найактуальніших у вітчизняній історіографії.

Лише після завоювання незалежності Україною на основі спогадів очевидців з’явилися публіцистичні праці, які на емоційному рівні змальовували страшну картину злочину більшовицького режиму. Дослідження та оприлюдненням архівних джерел спричинив сплеск наукових досліджень стосовно колективізації та голоду в Україні. На сьогодні видань стосовно подій 1930-х рр. в Україні згідно довідкового видання 2001 р. зафіксовано 6384 одиниці¹.

Метою даної розвідки є дослідження реакції селянства на діяльність органів радянської влади в українському селі в кінці 1920-х рр..

Зміна політичного курсу радянського керівництва на селі наприкінці 1920-х рр. зламала соціально-економічні стосунки, що почали складатися в період “справжнього непу”². Кандидат у члени ЦК КП(б)У О. Ткаченко на об’єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У в березні 1928 р. відверто зазначив: “Два, майже три роки у нас був один напрямок по відношенню до села, а після XV з’їзду у нас напрямок зовсім інший. Деякі партійні організації не зовсім зрозуміли цей крутий поворот... З 15 січня було зрозумілим для кожного партійця, що являє з себе такий поворот”³.

Поштовх до наступу на принципи нової економічної політики було надано на XV з’їзді ВКП(б) у грудні 1927 р. Партійний форум відобразив реальне співвідношення сил у вищому керівництві країни. Дебати на з’їзді засвідчили, що певна частина радянських лідерів залишалась на пози-

ціях підтримки непу. Однак, перемогла точка зору делегатів, які воліли зруйнувати ринкові відносини та знищити сільську буржуазію.

Ця перемога розв'язала руки сталіністам для знищення непу. Напередодні XV з'їзду отримала поразку “об'єднана ліва опозиція”. Позиції соратників Й. Сталіна зміцнилися завдяки виключенню з лав партії Л. Троцького, Г. Зінов'єва та їх активних прибічників.

Атака групи Сталіна на неп розпочалася з села. Тут зосереджувалась основна частина матеріальних і людських ресурсів суспільства. Дії керівництва СРСР під час хлібозаготівельної кризи кінця 1927 – початку 1928 рр. засвідчила, що діалог “влада–селянин” завершився. Наступав час владного, жорсткого монологу командного спрямування.

24 грудня 1927 р. на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) блискавично швидко були прийняті постанови: “Про хлібозаготівлі”, “Директиви Політбюро ЦК ВКП(б) місцевим партійним організаціям”, “Про направлення відповідальних уповноважених на хлібозаготівлі”, що визначили напрямок подальших дій⁴.

30 грудня 1927 р. відбулося надзвичайне засідання Політбюро ЦК КП(б)У за участю секретаря ЦК ВКП(б) В. Молотова, яке обговорювало одне питання — “Про хлібозаготівлі”. У відповідній постанові зазначалось: “З огляду на те, що спостерігався зрив і загроза прямого провалу всієї хлібозаготівельної кампанії... Політбюро ЦК КП(б)У... доводить до відома всіх партійних, господарських, радянських, професійних і кооперативних організацій під особисту відповідальність членів бюро окружних комітетів і райкомів суворо дотримуватися наступних директив в справі негайного піднесення і проведення хлібозаготівельної кампанії.

Виходячи із загального становища хлібозаготівель в СРСР, приступити до виконання річного плану хлібозаготівель по Україні в розмірі 265 млн. пудів...

Виходячи із особливої ваги заготівель для всього Союзу... Політбюро ЦК КП(б)У визнає абсолютно необхідним добитися протягом 10 днів рішучого перелому в хлібозаготівельній кампанії...”⁵.

Поїздка Молотова в Україну 28 грудня 1927 р. — 6 січня 1928 р. була обумовлена місцем республіки в загальному плані хлібозаготівель СРСР — 37 %. Це складало 265 млн. пудів зерна.

Але керівництво України визначило план хлібозаготівель в 245 млн. пуд. Для радянських лідерів це було замало. Молотов розпочав роботу в Харкові (до 1934 р. столиця УСРР) зі збільшення плану хлібозаготівель до 265 млн. пуд. Він пояснював причини провалу хлібозаготівель бездіяльністю радянського і кооперативного апарату, безініціативністю партійних організацій, які стояли осторонь “цієї важливої справи”⁶.

Один з уповноважених характеризував методи діяльності комісії Молотова: “...багато місцевих керівників радянського, партійного, кооперативного апарату працювали не тільки вдень, але не рідко і вночі, не тільки в будень, але і в свята. Тряхнули добряче”⁷.

У республіці змінилися напрямки роботи суду і прокуратури. За вказівками керівництва каральні органи мали бути спрямовані не на відстоювання прав громадян, але, в першу чергу, на відстоювання інтересів Радянської влади. Широко застосовувались показові репресивні заходи по відношенню до куркульської частини села⁹.

Проте кардинальних зрушень в хлібозаготівельній кампанії не відбулося. 5 січня 1928 р. на місце була надіслана директива ЦК ВКП(б) “Парторганізаціям про хлібозаготівлі” за підписом Сталіна, яка жорстко вимагала виконання плану. Директива звинувачувала місцевих партійних і радянських працівників, визначала типові для епохи “воєнного комунізму” жорсткі “покарання” і “репресивні заходи” стосовно “куркулів і спекулянтів, які підривають сільськогосподарські ціни”.

Сталінська директива — це своєрідний програмний документ майбутньої “надзвичайщини”. Вона встановлювала “особисту відповідальність керівників партійних, радянських і кооперативних організацій за виконання покладених на них завдань по заготівлям”. Її заключний акорд застерігав, що передбачені завдання по хлібозаготівлям потрібно виконати “в тижневий термін” бо в іншому випадку ЦК ВКП(б) залишав за собою право заміни керівників парторганізацій¹⁰.

12 січня 1928 р. Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення: “З огляду на систематичне невиконання українським НКТоргом (наркоматом торгівлі. — *Авт.*) нарядів на вивіз хліба зобов’язати НКТорга т. Чернова:

- 1) За січень виконати повністю поверх січневого плану всю недовантаженість на грудень, листопад і жовтень;
- 2) В майбутньому не допускати ніякого недовантаження, виконуючи всі наряди НКТоргу СРСР, зобов’язуючи строго слідкувати за цим РНК УСРР і ЦК КП(б)У”. НКТорг СРСР повинен був негайно доповідати Політбюро ЦК ВКП(б) у випадку незначного недовиконання нарядів Україною “для негайного прийняття партійних заходів стягнення”¹¹.

Два дні по тому директива Політбюро ЦК ВКП(б) “Про посилення заходів по хлібозаготівлям” наказувала: “звіряче натиснути на наші парторганізації” для посилення роботи по хлібозаготівлям, застосувати крайні заходи, аж до арешту спекулянтів і куркулів. Останні фрази директиви нагадували фронтову дійсність: “хлібозаготівлі є фортеця, котру ми повинні захопити чого б це не коштувало. І ми її візьмемо, вочевидь, якщо поведемо роботу по-більшовицьки, з більшовицьким натиском”¹².

Показовою у здійсненні хлібозаготівель стала поїздка Сталіна в Сибір (18 січня – 4 лютого 1928 р.), що сприяла дезорганізації хлібного ринку, посилила “надзвичайщину” на селі. Свідченням цього є резолюція наради керівників семи східних округів, яка відбулася в Красноярську 1 лютого 1928 р.

“Слідом за сталінськими директивами від 5 і 14 січня, — вважав російський історик В. Данілов, — цю резолюцію потрібно віднести до групи документів, які поклали початок, по-перше, переходу до політики розкуркулювання і, по-друге, введення прямої наруги і насилля в практичну діяльність місцевих партійних і радянських організацій на селі при виконанні чергових завдань зверху — всього того, що отримало назву “перекручень”¹.

Відповідно до сталінського сценарію безпосередня роль у здійсненні каральних заходів на селі відводилась ОГПУ, суду, прокуратурі.

Телеграфне розпорядження ОГПУ від 4 січня 1928 р. “Про проведення арештів приватних заготовачів і торговців” офіційно дозволяло карати приватних торговців хлібом: “Пропонується негайно добитися погодження губкомів та здійснити арешти найбільш крупних приватних хлібозаготовачів і найбільш злісних хліботорговців (останніх у невеликій кількості), які зривають конвенційні заготівельні і збутові ціни...”¹⁴.

Через місяць Економічне управління ОГПУ в телеграмі запросило місцевих чекістів про підсумки “масових операцій”¹⁵. В інформації з України повідомлялось: “Всього притягнуто до відповідальності органами ДПУ з 5 січня 1928 року по 26 січня 1928 року 876 осіб, з них арештовано 704... Судових вироків на 25 січня 1928 року, за даними окрвідділів ГПУ, було винесено 275 приватним особам”¹⁶.

Активна участь органів ОГПУ в хлібозаготівлях підкреслювала надзвичайність ситуації, коли правлячий режим застосовував репресивні методи, ліквідував залишки ринкових відносин та громадянських свобод.

Українське селянство дуже точно оцінювало події, що відбувалися. “Нам розповідають старі байки..., — казав середняк з Ловеватської сільради Ново-Празського району Зінов’ївської округи. — Комуністична партія — партія фашистів, вона душе селян. *Обманом нас беруть. Самі постановляють, а нас змушують підписуватися. Де*

рівність і братерство? А коли правду скажеш, в ДПУ по-падеши... (курсив мій. — Авт.) Намагаються повторити 20-й рік”¹⁷.

“Воєнно-комуністичні” методи проведення хлібозаготівельної кампанії економічно підривали заможні господарства. Вже на початку “надзвичайщини” керівництво СРСР матеріалізувало ідеї “розкуркулювання”, загальної соціальної зрівнялівки та колективізації на селі.

Оскільки більшість селянства складали середняки, то кампанія примусового вилучення хліба розповсюдилась на них. Українські місцеві органи повідомляли: “На початку хлібозаготівельної кампанії каральні методи застосовувались до господарств, котрі мали запаси хліба в 100–130 і більше пудів. Що ж до періоду квітня–червня 1928 р. то в цей час значно поширилися штрафи і притягнення до відповідальності також і середняцьких господарств за виявлені досить незначні запаси хліба (20–30–50–100 пуд.), іноді навіть з недостатнім доказом по суду про приховування таких запасів”¹⁸.

Адміністративний тиск поширився не тільки на селянство, але й на місцевих партійно-радянських керівників. Політбюро ЦК КП(б)У 9 березня 1928 р. зобов’язало “окружками негайно не тільки відновити, але і ще більше посилити увагу справі заготівель, з тим, щоб березневе завдання було виконано повністю”¹⁹. Часто вживаними термінами в директивах-зверненнях Політбюро ЦК КП(б)У стали: “катастрофічність”, “рішучі заходи”, “негайне посилення”, “застосування адміністративних заходів”²⁰.

На квітневому 1928 р. партійному пленумі генеральний секретар ЦК КП(б)У Л. Каганович стверджував: “Ряд працівників ми зняли, ряд працівників попали на лаву підсудних..., в нашому низовому сільському і радянському апараті, в низових осередках знаходяться ще люди, котрі проявляють садистські нахили, котрі використали цю ударну кампанію для того, щоб показати свою владу, чи для того, щоб помститися тому чи іншому за те, що він колись сказав йому те чи інше слово”²¹.

Репресивні дії місцевих працівників часто-густо набували відверто терористичного характеру. Принижуючи гідність селян, власті вдавалися до покарання “чорними дошками”. В окремих селах Меджибіжського району в березні 1928 р. президії сільських комітетів незаможних селян (КНС) приймали рішення не зважати на соціальний стан та прикріплювати “чорну дошку” до воріт господарств, які не здали хліба. “Догляд” за такою дошкою покладався на окремих селян, котрі через кожні дві години зобов’язані були доповідати сільській раді про свої спостереження.

В селі Редвинцях чотирьом середняцьким та трьом заможним господарствам були присвоєні “чорні дошки”, озаглавлені як “ворог радянської влади”. Останніх зобов’язували чотири рази на день звітуватись перед сільрадою про стан і справність дошок²².

Подібний метод покарання окремих сіл був відомий ще з часів громадянської війни. Його застосовували до тих сіл, які не виконували продрозкладки. Навколо таких сіл створювався своєрідний промтоварний вакуум та інші репресії²³. Примусові хлібозаготівлі кінця 1920-х рр. відновлювали цей метод покарання.

Місцева влада проявляла надзвичайну ініціативу, викачуючи з селян податки. Наприклад, у Кременчуцькій окрузі протягом березня 1928 р. було винесено 67 постанов про виселення “злісних нездатчиків хліба” й 120 рішень про конфіскацію у них землі. Деякі уповноважені хлібозаготівель вважали, що повернулися часи “воєнного комунізму”. Інструктор Кременчуцького окружного партійного комітету Шкрябач, працюючи у Бригадирівському районі, погрожував селянам: “Куркульня! Хочете, щоб до вас викликали Червону Армію? Ми викличемо. Ми більшовики, ми знаємо що з вами робити — відправимо на Соловки!” Апофеозом діяльності більшовицького уповноваженого став розгін сільської ради і відновлення ревкому — подібно до часів громадянської війни²⁴.

Шкрябача незабаром засудили, але його дії були невипадковими. Уповноважений у радянській історії — це, як правило, “довірена особа, яка діє на основі певної повноваженої влади”²⁵. В умовах сталінської “революції зверху” цим людям належала роль довіреної особи вищестоящих органів. Їх діяльність підміняла сільську раду та узурпувала владу на селі. Такі методи завжди практикуються, коли держава переходить до насильницьких, адміністративно-командних методів у взаєминах з громадянами.

Система уповноважених поступово складалася в неформальний інститут без будь-якого юридичного обґрунтування прав і обов’язків, а тому його дії характеризувалися як деспотичні²⁶. Недарма, на березневому 1928 р. об’єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У секретар ВУЦВК О. Власенко влучно охарактеризував ситуацію, що склалася в системі управління селом: “Ми в цьому році підмінили радянську владу, паралізували усі галузі роботи рад, ми відтіснили їх як органи влади, які повинні проводити господарські заходи і в першу чергу хлібозаготівлі..., ради на селі, як органи влади, ми дискредитували. У нас уповноважені стали над владою... Я вважаю, що не радянська влада себе дискредитувала, а партійні організації, котрі керують цією роботою. Я не знаю випадків, коли виконкоми могли б протиставити себе директивам партії. Розігнано до 30 % виконкомів в деяких районах і округах. Усунено з посад в окремих округах до 40 % голів і секретарів сільських рад”²⁷. Позиція Власенко була різко засуджена іншими українськими керівниками.

Інститут уповноважених в командно-адміністративній системі підтримувався органами державної безпеки. Голова ГПУ УСРР В. Балицький на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 25 січня 1929 р. відстоював функціонування “мережі уповноважених”, висловлював “підтримку прохання РНК УСРР перед союзним урядом про відпуск коштів на їх утримання”²⁸.

Партія через систему уповноважених поступово встановлювала контроль над селом. Дії уповноважених тору-

вали шлях іншим неформальним органам у формі трійок, п'ятірок, штабів, комітетів, нарад. Згодом це було легітимізовано таємним рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р., відповідно до якого створювалися комітети із трьох осіб (трійка), яка слугуватиме головним органом у ліквідації куркульства як класу. До складу трійки входили секретар партійного комітету, ведучий співробітник місцевої ради й відповідна посадова особа з ОГПУ²⁹.

Чергова директива Політбюро ЦК ВКП(б) від 25 квітня 1928 р. “Про посилення хлібозаготівель” передбачала “широке розгортання заготроботи” у травні–червні. Ситуацію в СРСР не змінила боротьба у вищих ешелонах влади між прихильниками Сталіна та групою М. Бухаріна щодо застосування “надзвичайних заходів”. Як відомо, країна не отримала альтернативного варіанту подальшого розвитку. Події зими–весни 1928 р., примусові хлібозаготівлі, за висловом В. Данілова, завершили “перший акт сільської трагедії”³⁰.

Нова хвиля “надзвичайщини” накопилася на село в листопаді 1928 р. Українське керівництво прийняло рішення “Про хлібозаготівлі”: “Політбюро ЦК КП(б)У змушене констатувати, що місцеві партійні, радянські і кооперативні організації не прийняли достатніх енергійних заходів до максимального посилення хлібозаготівель... Негайно добитися того, щоб низові радянські організації і низові партійні організації приділили максимум уваги справі посилення заготівель..., застосувати по відношенню до найбільш злісних скупщиків... податкове обкладання і адміністративно-судові заходи”³¹.

Масштаби другої хвилі “надзвичайщини” перевершили попередню вже в перші місяці 1929 р. Усунення “правих” — М. Бухаріна, О. Рикова, М. Томського від партійно-державного керівництва сприяло переходу суспільства до “надзвичайщини”.

Проте селяни відповідали на нову хвилю репресій масовими протестами³². Прагнучи захистити власні інтереси та елементарні людські права, вони зверталися до різноманітних установ та посадових осіб.

Особливо поширеними були дописи сількорів до газети “Радянське село”. Характерно, дописи не піддавались розголосу, слугували матеріалом для аналітичних повідомлень редакції, що надсилалися до ЦК КП(б)У. Зокрема, Косіор мав можливість прочитати лист селянина Жолудя з села Нехайки Ковалівського району Прилуцької округи: “Хлібозаготівельна комісія запитує селянина: “Скільки ти даєш хліба?” — Селянин відповідає: “40 пудів”. — Комісія: “Тобі треба вивезти 150 пудів”. — Селянин: “Помильте! В мене ж їсти і посіяти не стане”. — Комісія: “Мовчати! Виконавці, дайте йому під боки і виженіть!”³³

11 травня 1929 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло директиву виконати до 75% хлібозаготівельного плану у травні–липні 1929 р. за рахунок заможних верств села, а інші 25 % — в порядку самозобов’язань решти села. Одночасно розширювалися репресивні дії сільрад. Органи юстиції, ДПУ та НКВС повинні були боротися з елементами, “що ведуть активну роботу по підриву наших заходів в області хлібозаготівель”³⁴.

18 червня 1929 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення, спрямоване проти куркуля з переліком репресивних заходів: описом і продажем майна, штрафами, передаванням до суду за ст. 58-ю КК УСРР³⁵. 27 червня 1929 р. Політбюро ЦК ВКП(б) визнало “доцільним запровадження порядку доведення планових завдань по хлібозаготівлям до окремих сіл”³⁶.

Керуючись цією настановою, ВУЦВК, РНК УСРР 3 липня 1929 р. прийняли рішення “Про поширення прав місцевих рад щодо сприяння загальнодержавним завданням і планам”, що запровадило адміністративний порядок накладання штрафів в п’ятикратному розмірі “вартості хліба, що його повинно здати (господарство. — *Авт.*), продаючи в разі потреби майно відповідних господарств з торгів”. На випадок відмови та опору хлібозаготівлям порушувались кримінальні справи за ст. 58-ю³⁷. Хвиля репресій, яку селяни назвали “кратування”, відкрила наступний етап у про-

цесі розкуркулювання. Господарства, які не витримували п'ятикратного штрафу, розорявалися та зникали.

Одночасно селян обкладали “експертним податком”. Приймачка голови ВУЦВК пояснювала, що до “експертного оподаткування с/г податком належать міцні господарства, які мають нетрудові прибутки, вживають найману працю, або експлуатують бідняцьке населення тим чи іншим засобом”.

У хлібозаготівельній кампанії 1929–1930 рр. зросла роль органів ОГПУ на місцях. Якщо в попередні хлібозаготівельні кампанії чекісти забезпечували “загальне інформаційне висвітлення ходу заготівель”, то в ці хлібозаготівлі їх націлювали на “виявлення дій шкідницької організації, яку розробляють” (курсив мій. — Авт.).

Восени 1929 р. в процес хлібозаготівельної кампанії активно включилась репресивна індустрія ОГПУ. З кінця серпня до 24 жовтня 1929 р. ОГПУ СРСР заарештувало 17904 особи. Причому найбільш широко застосовували репресії ГПУ України та Повноважне Представництво ОГПУ СРСР Північно-Кавказського краю.

23 вересня 1929 р. керівництво ОГПУ надіслало телеграму з вказівками чекістським органам про необхідність “рішуче ударити по куркулеві...; добитися, чого б воно не коштувало, здачі цими елементами належних з них надлишків і посилити застосування репресивних заходів, зокрема, виселення по відношенню до куркульських заможних прошарків села”.

Вже 11 жовтня 1929 р. заступник голови ОГПУ СРСР Г. Ягода підписав телеграму з вимогою до місцевих чекістів прискорити розгляд кримінальних справ на селі: “З огляду на те, що вже багато арештовано вами осіб по куркульському терору, підбуренню до терору, організації масового куркульського опору радянським кампаніям на селі і масовим антирадянським виступам, з огляду на передбачувані нові операції по цим справам на селі, пропоную: 1) вести слідства по цим справам у прискореному ударному поряд-

ку, швидко передаючи головну масу цих справ; 2) справи, які вимагають негайної репресії, попередньо розглядати на місці ПП ОГПУ, накреслювати, по узгодженню з крайовими комітетами ВКП, заходи покарання винуватим і надсилати до Москви для позасудового розгляду”. Виконуючи директиву, чекістські органи до 24 жовтня 1929 р. в Україні арештували 3705 осіб, з них — 1858 куркулів і спекулянтів. Із загальної кількості куркулів, арештованих по Радянському Союзу, біля 90 % припадало на Україну і Північний Кавказ.

У листопаді 1929 р. на пленумі ЦК ВКП(б) Сталін і його оточення взяли курс на суцільну колективізацію сільського господарства та ліквідацію куркульства як класу. “Надзвичайщина” перетворилася у постійно діючу систему. Трагедія українського села вступила у нову фазу. Але дії радянського керівництва наштовхнулись на відчайдушний та героїчний опір українського селянства.

Примітки:

¹ Див.: Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик. – Одеса; Львів, 2001. – 623 с.; *Кульчицький С.* Ціна “великого перелому”. – К., 1991. – 356 с.; *його ж.*: Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К., 1999. – С. 179–183.

² Відомий фахівець з історії радянського села професор В. П. Данілов в загальній динаміці непу розглядав період з 1925 р. до літа 1927 р. як “справжній неп” – без примусових заготівель й непомірних податків, коли функціонувала багатокладна економіка, складалася система ринкових стосунків, зростала кооперація. Див.: Советская деревня 1923–1929 гг. по информационным документам ОГПУ (Введение) // Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М.: РОССПЭН, 2000. – Т. 2. – С. 7.

³ Російський державний архів соціально-політичної історії (*далі* — РДАСП). – Ф.17, оп. 26, спр. 15. – Арк. 16.

⁴ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5-ти тт. / Под

ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М.: РОССПЭН, 1999. – Т. 1. – С. 110–114.

⁵ РДАСПШ. – Ф.17, оп. 26, спр. 12. – Арк. 10–15.

⁶ Трагедия советской деревни... – Т. 1. – С. 172–176.

⁷ Там само. – С.184.

⁸ Там само.

⁹ Там само. – С. 185.

¹⁰ Там само. – С. 136, 137.

¹¹ Там само. – С. 146.

¹² Там само. – С. 147.

¹³ Данилов В.П., Маннинг Р., Виола Л. Трагедия советской деревни. Редакторское вводное слово // Трагедия советской деревни... – Т. 1. – С. 38.

¹⁴ Трагедия советской деревни... – Т. 1. – С. 136.

¹⁵ Там само. – Т. 1. – С. 200.

¹⁶ Там само. – С. 201.

¹⁷ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. В 4-х тт. / Под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М.: РОССПЭН, 2000. – Т. 2. – С. 678.

¹⁸ Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник документів і матеріалів / Ред. колегія С. В. Кульчицький (відпов. ред.), Б. В. Іваненко, Ю. Ю. Кондуфорі ін. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 73–74.

¹⁹ РДАСПШ. – Ф. 17, оп. 26, спр. 18. – Арк. 97.

²⁰ Там само. – Арк. 146, 149.

²¹ Там само. – Ф. 81, оп. 3, спр. 107. – Арк. 273.

²² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України) – Ф. 1, оп. 20, спр. 3018. – Арк. 15.

²³ Див.: Малик Я.Й. Впровадження радянського режиму в українському селі (1919–1920). – Львів: Ред. відділ Львів. ун-ту, 1996.

²⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 3016. – Арк. 17.

²⁵ Словарь современного русского языка. – М., 1964. – С. 734–735.

²⁶ Таниучи У. Система уполномоченных – партия, советы и аграрная коммуна // Россия в XX веке. Историки спорят. – М., 1994. – С. 341.

²⁷ РДАСПШ. – Ф. 17, оп. 26, спр. 24. – Арк. 103.

²⁸ Там само. – Арк. 31.

²⁹ Коллективизация сельского хозяйства в западном районе РСФСР (1927–1937). – М., 1968. – С. 246–250.

³⁰ Данилов В.П., Маннинг Р., Виола Л. Трагедия советской деревни. Редакторское вводное слово // Трагедия советской деревни... – Т. 1. – С. 52.

³¹ РДАСП. – Ф. 17, оп. 26, спр.19. – Арк. 404.

³² Колективізація і голод на Україні... – С. 32–36.

³³ ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 20, спр. 2928. – Арк. 47.

³⁴ Там само. – Оп. 6, спр. 172. – Арк. 234.

³⁵ РДАСП. – Ф. 17, оп. 26, спр. 24. – Арк. 185.

³⁶ Трагедия советской деревни... – Т. 1. – С. 658.

³⁷ Колективізація і голод на Україні... – С. 101–102.